

Олександр БОНЬ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr BON,

Associate Professor of the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Простір українських гуманітаріїв 1920-х років у спогадах Надії Суровцової

У статті розглядаються спогади, які є важливими свідченнями для вивчення минулого. Водночас дослідники вважають спогади суб'єктивним джерелом, на яке впливає пізніший власний досвід автора. Мемуари Надії Суровцової про діячів українського радянського відродження 1920-х років є вагомими для дослідження української гуманітарної інтелігенції того часу. Застосовані спеціальні методи історичного дослідження, а саме мікроісторичний, просопографічний. Показано, що у середині 1920-х років Харків жив насиченим літературно-мистецьким життям. Надія Суровцова у спогадах окреслює локуси українського відродження: де збирались та працювали основні творчі сили тогочасної столиці; проблеми, які обговорювались в середовищі гуманітаріїв.

Ключові слова: Надія Суровцова, спогади, Лесь Курбас, Олесь Досвітній, Юрій Смолич.

Environment of Ukrainian Humanitarians in 1920s in Memoirs of Nadiia Surovtseva

The article analyses the memoirs that are important for the research of the past. They are especially important, or sometimes the only source for examination of Ukrainian soviet history, as some documents just not survived or were created by the soviet ideologists. At the same time, scientists consider memoirs as a subjective source, that is influenced by the understanding of an author. Despite this, memoirs allow us to explore the social connections among intellectuals in particular. The memoirs of a writer Nadiia Surovtseva, who was imprisoned by the soviet regime for many years, are important for the study of the humanitarian intellectuals of 1920s. The subject matter of this article is an environment of Ukrainian humanitarians in memoirs of Nadiia Surovtseva between 1925–1927 which are stored in Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. The following special methods of historical analysis were used: microhistorical, and prosopographical. It was shown that Kharkiv, as a capital of a soviet Ukraine, was living in a dense cultural life. Nadiia Surovtseva in her memoirs about Oles Dosvitniy, Les Kurbas, Yurii Smolych depict the cultural life of humanitarian intellectuals, their personal, social and cultural connections. These memoirs are accompanying the colours of the day to day life of the “red renaissance” members in comparison with the book “Memories” of the Ukrainian writer. Memoirs about these famous cultural figures of the soviet Ukrainian capital in 1925–1927 also fix the information on their connections with the abroad — both personal and cultural. The analysis of the epicenters of Ukrainian renaissance in 1920s is important in memoirs of Nadiia Surovtseva. She outlines the places, where the main cultural forces met and worked in Kharkiv, and the problems discussed by the humanitarians. The particular attention is devoted to the approach of the responsible memoirs writing mentioned by the author.

Keywords: Nadiia Surovtseva, memoirs, Oles Dosvitniy, Les Kurbas, Yurii Smolych.

Спогади — це осмислення минулого. Загальноприйнятим вважається те, що спогади пишуть автори завжди із залученням власного пізнішого досвіду. Це і робить їх, на думку вчених, суб'єктивними. Дійсно, вважаємо, що для спогадів характерний подвійний погляд автора — як він сприймав події тоді, коли вони відбувались, і тоді,

коли через певний час (більший чи менший) їх описував. Також варто враховувати фактор «випадання» із пам'яті окремих фактів, оцінок, процесів. Інколи таке «випадіння» є свідомим — тобто замовчуванням та перекручуванням. Втім, саме спогади дають змогу з'ясувати багато обставин і подій, які не можуть відобразити державні та офіційні документи. На нашу думку, можна

зарахувати до жанру спогадів і літературний портрет, адже тут зосереджується увага на кількох важливих епізодах з життя, діяльності того, чий опис створюється. Такі ознаки мають спогади письменниці, науковиці, жертви радянських репресій Надії Суровцової про відомих діячів українського радянського відродження 1920-х років.

Спочатку схарактеризуємо джерела. Важливою подією в українській мемуаристиці став вихід «Спогадів» Н. Суровцової в 1996 р. (Суровцова Н., 1996). За своєю палітрою імен, подій і сюжетів вони не тільки є цікавими, а й розкривають важливі та малознані сторінки тривалого періоду української історії. Втім, частина вартісних спогадів української діячки не увійшла до цього видання, але доступна в архівах України. Так, фонд Надії Віталіївни Суровцової є в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 284). Він містить важливі біографічні матеріали. Своєю чергою, Л. Падун-Лук'янова у 2001 р. опрацювала і видала листи Н. Суровцової (Суровцова Н., 2001). Цікавий комплекс документів містить фонд української діячки № 302 у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ). Це переважно рукописи і мемуари. Саме на них зупинимось. Частина цих спогадів про письменників і митців 1920–1930 рр., яка не увійшла до видання «Спогадів» 1996 р., була опублікована ще у часи перебування у часописі «Слово і Час». Зокрема, про Леся Курбаса, Олесь Досвітнього, Олександра Олесь, Гната Хоткевича (Суровцова Н., 1990. С. 77–79 Б; Суровцова Н., 1990. С. 79–82 Г; Суровцова Н., 1990. С. 88–92 А; Суровцова Н., 1990. С. 77–79 В). Цікавий і змістовний спогад про радянського військового і політичного діяча Ю. Коцюбинського не був опублікований у той період. Це джерело досліджувала Людмила Якименко у 2010 р. (Якименко Л. М., 2010 А; Якименко Л. М., 2010 Б).

Слід зазначити, що біографії Н. Суровцової присвячено чимало досліджень. Лише у зв'язку з нашою темою згадаємо монографію І. Кривошеї та Л. Якименко про українську діячку. У цьому ґрунтовному дослідженні викладено складну біографію, висвітлено коло спілкування письменниці й журналістки (Якименко Л., Кривошея І., 2016. С. 135–145). Також важливим є дослідження П. Синицького спогадів Н. Суровцової (Синицький П. Е., 2006 А), її кримінальної справи 1928 р. (Синицький П. Е., 2006 Б) та загалом біографії у дисертації науковця (Синицький П. Е., 2010).

Якщо оцінювати спогади Н. Суровцової, то, на нашу думку, вона їх писала, напевне, для того, щоб

зафіксувати події минулого, не сподіваючись на швидку публікацію. Тому вважаємо їх достатньо щирими: «Писати спогади було досить складно. Я відчула свій обов'язок залишити слід від довгого і багатого на події, враження, зустрічі життя. Чимало там було і свідків тих подій» (Суровцова Н., 2001. С. 58). Але водночас, після десятиліть поневірянь по таборах і тюрмах, вона все ж розуміла, що відверті спогади можуть стати речовими доказами у новій кримінальній справі. Адже Н. Суровцова мала досвід пошуку власних літературних творів у бібліотеках і архівах для публікації після повернення із заслання. Про те, що загроза нового арешту й ув'язнення була реальною, свідчить обшук і вилучення 6 зошитів зі спогадами 28 вересня 1977 р. в її помешканні в Умані³⁴⁰.

Предметом нашого дослідження є простір українських гуманітаріїв у спогадах Н. Суровцової про ті два «творчі» роки в радянському Харкові у 1925–1927 рр. за документами, які зберігаються у ЦДАМЛМУ. Простір, або ще, як нині поширився термін у гуманітаристиці, локус української гуманітарної інтелігенції. Під цим виразом маємо на увазі такі складники: місце життя і роботи; коло спілкування (у спогадах добре проглядає); установи, заклади, в яких працювали; тематика бесід, проблеми, які обговорювалися в середовищі; побут гуманітаріїв. У дослідженні, крім загальноісторичних, застосовані спеціальні методи історичного дослідження, а саме мікроісторичний, просопографічний.

Серед перших представників української гуманітарної еліти у спогадах Н. Суровцової потрібно розглянути Олесь Досвітнього. Саме до нього вона потрапила на роботу у Всеукраїнське кіно-фотоуправління (ВУФКУ) відразу після прибуття до Харкова. У спогадах Надії Суровцової Олесь Досвітній постає таким: «здається, не було очей голубіших над його, вдачі — бурхливішої, жвавішої. Він не жив, він горів. Радісно, весело, без чаду»³⁴¹. Це був її спогад про молодість, «таким я його знала, таким він і залишився назавжди в моїй пам'яті». Мемуаристка також описує середовище українських гуманітаріїв у Харкові того часу, осередком якого з 1925 р., після смерті В. Елана-Блакитного, була редакція «Вістей». Вона цікаво відтворює локус літературного осередка радянської столиці України. Редакція була зручно розташована посередині вулиці Сумської, і всі заходили туди, часто й літературна молодь, протилежна «по літературній традиції». На другому поверсі, у «невеличких кімнатках юрилися письменники... Надвечір там бувало аж темно від диму, курили тоді завзято і немилосердно»³⁴². Ре-

³⁴⁰ Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины (ЦДАМЛМУ). Ф. 302. Оп. 1. Спр. 132. Протокол обшук Суровцової Н. В. органами відділу БРСВ. Фотокопія. Арк. 2.

³⁴¹ ЦДАМЛМУ. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 2. Олесь Досвітній. Арк. 1.

³⁴² Там само.

дактора Є. Касьяненко було ледве видно, і коли загальний шум досягав критичної межі — він благально дивився над окулярами. Саме з цим колом Н. Суровцова і познайомилась, прибувши до Харкова у 1925 р. Її було вирішено рекомендувати у сценарний відділ ВУФКУ, яким і завідував Олесь Досвітній. ВУФКУ розташовувалося на вулиці Пушкінській. У сценарному цеху працювало четверо: Н. Суровцова, Т. Польська, Ю. Яновський, М. Бажан. Н. Суровцова разом із М. Бажаном писали сценарії та редагували їх. Олесь Досвітній був трошки старший за молодих літераторів (йому було 34 роки), і до нього ставились хоч і по-товариськи, але з повагою. Спогад містить цікаве зауваження мемуаристки — тоді мало існувало родинних вогнищ і всі «гуртувались біля громади»³⁴³. Сценарії до ВУФКУ приносили переважно аматори-новачки. «Тут же все правда, тут списане цілісненьке моє життя», — переконував молодий хлопець Досвітнього. Той усіх терпляче вислуховував, і відвідувачі йшли від нього, якщо не задоволеними, то заспокоєними.

У «Вістях» сперечались на «біжучі» теми, по роботі, літературних справах, «лагодилися на полювання в Яреськи Остап Вишня, Хвильовий, Досвітній»³⁴⁴. Постійними відвідувачами були М. Йогансен, С. Пилипенко, О. Копиленко, Г. Коцюба, О. Довженко (на той час карикатурист «Вістей»). Завжди тривали творчі суперечки. Зауважимо, що ці гуманітарії належали до різних літературних угруповань. Це був «час шукань і завзяття і товариських “бойових” відносин». А матеріальне становище, за спогадами Н. Суровцової, було важким: «Дихало повітря добою громадянської війни — побут був спартанський»³⁴⁵.

Ще одним локусом, який притягував літераторів і загалом гуманітаріїв радянського Харкова, був будинок письменників імені Блакитного. Там грали у більярд, приймали важливих іноземних гостей — Анрі Барбюса, Йоганіса Бехера, румуна Панаїта Істраті. Саме там купили право на сценарій останнього — «Кіра Кіраліна». Цей фільм потім був поставлений ВУФКУ. А П. Істраті, взявши гроші, написав вже за кордоном «ганебні» статті про українських письменників та розірвав відносини з комуністичним режимом³⁴⁶.

Цікава деталь від Н. Суровцової: існував так званий партмаксимум і заробіток комуністів був обмежений, одяг скромний, меблі нагадували студентські роки. Досвітній жив у двох кімнатах

з двома маленькими дітьми, дружиною та козою (!). Умов для праці не було, тому Н. Суровцова запрошувала письменника до себе додому на Раковського, 19, коли була на роботі. І в цій мансарді було написано Олексою Досвітнім у 1926–1927 рр. багато творів³⁴⁷.

У будинку, де жила Н. Суровцова, у помешканні майбутнього її чоловіка Григорія Петренка (він працював завідувачем відділу преси представництва комісаріату закордонних справ у Харкові), збиралась «літературна братія». Письменники складалась по 25 крб і влаштовували спільні вечери у великих кімнатах «буржуйського» будинку. На цих зібраннях «жінок майже не було, подружжя зустрічались ще рідше. Можливо, то була певна гра в богему». У Г. Петренка постійними відвідувачами були Олекса Досвітній, М. Куліш, Микола Хвильовий, М. Яловий, О. Слісаренко, А. Любченко, Л. Ахматов, О. Копиленко, В. Сосюра, П. Панч, Г. Коцюба та ін.³⁴⁸

Контакти українських літераторів з іноземними письменниками (А. Барбюс та ін.) були короткими, і тому не дали змоги створити міцний зв'язок. Н. Суровцова зауважує, що не глибоко знали тих іноземних літераторів, яких вітали, і не завжди натрапляли на гідних³⁴⁹.

Не менш цікавими і корисними для висвітлення нашого предмета дослідження є спогади Надії Суровцової про Леся Курбаса з промовистим підзаголовком «1917–1927–1937», хоча вони і менш інформативні. За словами мемуаристки, Л. Курбас «знайшов свою долю й недолу в театрі». І хоча, як зазначає Н. Суровцова, вони вирости в одні часи, жили спільним життям, «спільними мріями про батьківщину. Вже тоді, а може саме тоді найдужче зросло прагнення того повного злиття наших земель, яке згодом призвело до наших днів»³⁵⁰. Л. Курбас був вихований на «взірцях Європи», але знав і український традиційний театр. Мемуаристка зазначає, що перша його постановка в Києві «Царь Едіп» викликала великий інтерес. Але вона непевна, чи розуміли глядачі шукання митця. Втім, Л. Курбас завжди мав успіх у глядачів як режисер і актор. Особливо Н. Суровцова згадує останнього у виставі «Чорна пантера та Білий Ведмідь» по В. Винниченку, де той грав Ведмеда. І хоча Н. Суровцова В. Винниченка «не любила, але коли грав Курбас, я забувала все»³⁵¹. Коли Н. Суровцова виїхала за кордон, а Л. Курбас гастролював з театром по регіонах,

³⁴³ ЦДАМЛМУ. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 2. Олесь Досвітній. Арк. 2.

³⁴⁴ Там само. Арк. 3.

³⁴⁵ Там само.

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ Там само. Спр. 2. Арк. 4.

³⁴⁸ Там само. Арк. 4–5.

³⁴⁹ Там само. Арк. 5–6.

³⁵⁰ Там само. Спр. 3. Леся Курбас. 1917–1927–1937. Арк. 1.

³⁵¹ Там само. Спр. 3. Арк. 2.

зокрема працював і в Умані, тоді тут, у будинку її матері, протягом сезону жили дружини режисера В. Чистякова та Л. Гаккебуш. Л. Курбас заснував у короткий уманський період театральну студію в місті, у якій навчався і був головою М. Бажан. Н. Суровцова згадує (за збереженими у неї протоколами уманської студії), що майбутньому поету доручали «відповідальність за освітлення, як електричне, так і гасове»³⁵², адже у місті електрика в той рік була не часто.

Познайомилась мемуаристка з Л. Курбасом у 1925 р. у Харкові. На той час режисер був не «ентузіаст-юнак», а «закінчений майстер, творець нового, невиданого ще мною українського радянського театру “Березиль”, театру, що стояв на рівному щаблі з театрами Європи, а може і перевищував їх своїми постійними шуканнями, складом своїх творців, молодих, натхненних...»³⁵³ Помешкання «Березоля» і «Вістей» розташовувалися поряд на Сумській. І кожна вистава театру була подією: «Не доводилося декларувати про необхідність співпраці письменника й артиста, це було самозрозумілим, це була одна сім'я»³⁵⁴. У побуті гуманітарії були пов'язані, оскільки більшість з них «напівбезпритульні» й обідали разом у ресторані чи їдальні. Саме в літньому ресторані на Сумській і познайомили Н. Суровцову з Л. Курбасом, тут вони згодом часто зустрічалися.

Новий 1927 р. вони святкували разом у фойє «Березоля» за довгим столом — літератори, артисти, художники. Тут відбувалися і танці. Лесь Курбас прекрасно танцював. Всі були молодими: Н. Ужвій, А. Бучма, В. Василько, В. Маслюченко та ін.

Л. Курбас цікавився новим європейським репертуаром і просив у Н. Суровцової, оскільки вона мала знайомства з англійськими письменниками, щоб їй надіслали твори Англії. Після того як вона отримала модерні п'єси Ланселота Вайта, до неї на Раковського, 19 прийшли Л. Курбас, Микола Хвильовий, М. Куліш, Олесь Досвітний та академік Д. Багалій, аби ознайомитися з творами. Читала одразу з англійського тексту. Але присутнім твори не сподобались, тож перекладу вона не робила. Втім, контакти з Англією продовжувались з надією на те, що можна буде отримати «щось цінне»³⁵⁵. Незабаром ця діяльність перервалася через арешт Н. Суровцової, і більше вона Леся Курбаса не бачила. Згодом, перебуваючи в Ярославському ізоляторі, під час тюремної прогулянки вона зустріла в'язня із Соловків, від якого дізна-

лася, що Курбас був заарештований і відправлений у Соловки. Там він очолив театральну студію і «відігравав чималу роль для “фасаду” лагерного режиму». Л. Курбасу запропонували поставити «Аристократів» Миколи Погодіна. Цікавим фактом є те, що режисер відмовився від артистів, які були серед ув'язнених, і залучив справжніх вбивць та кримінальників. П'єса мала значний успіх.

Згадує Н. Суровцова і про спробу самогубства Л. Курбаса (намагався повіситися) під час його перебування у Медвежій горі, про яку вона дізналася від того ж в'язня із Соловків. І що потім Л. Курбас працював у конторі. Звісно, подробиць обставин смерті останнього вона не мала, адже спогад датований березнем 1965 р.³⁵⁶

Спогад про Юрія Смолича Н. Суровцова починає з того, що згадує, як ставився до цього літературного жанру сам письменник. Він вважав, що їх потрібно писати: «Хай не зараз вони вийдуть друком, може, не час ще, але нема їм ціни для нащадків, котрі повинні знати своє минуле. Допроваджувати до досконалості, щоб потім їх не торкалася невправна рука майбутнього редактора»³⁵⁷. І вона писала спогади, але рукописи не лежали. Мемуаристка з іронією згадує: «Прийшли — не хто будь, а ... міліція (!!). Збрала — на перегляд. І по сей день два роки переглядає. Компетенція середня, мабуть, тому так повільно...»³⁵⁸ Йдеться про згадане вилучення спогадів у 1977 р. Ми дізнаємось від самої Н. Суровцової, що вона їх писала для книги спогадів про Ю. Смолича. Мемуари у майбутній книжці про письменника авторка поділяє на дві групи. Перша — це «хвалебні спогади, які промовляють на могилі після похорону», та ті, що напишуть по той бік кордону, або в «запіллі». До другої групи належать спогади, які напишуть, ті, хто, не знаючи Ю. Смолича особисто, негативно ставився до нього як до письменника: «Напишуть жорстоко, з ненавистю, презирством, як до ворога»³⁵⁹.

Н. Суровцова визнає, що у 1920-х років мало стикалась з Ю. Смоличем по роботі, їхні кола спілкування були різними. Але пригадує, як рекомендувала включити його до комісії дитячого сценарного репертуару ВУФКУ. Знову вони зустрілися «аж у другім моїм житті, після реабілітації та повороту на Україну». До того часу їхнє життя проходили нарізно: Смолича — як у партійного й громадського діяча, письменника, а її — «як у політв'язня на далеченькій Коли-

³⁵² Там само. Арк. 3–4.

³⁵³ Там само. Арк. 4–5.

³⁵⁴ Там само. Арк. 5.

³⁵⁵ Там само. Спр. 3. Арк. 6.

³⁵⁶ Там само. Арк. 7.

³⁵⁷ Там само. Спр. 7. Про Смолича. Арк. 1.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ Там само. Спр. 7. Арк. 1.

мі»³⁶⁰. Після повернення в Україну Н. Суровцова хотіла поновитися в спілці письменників. Однак на той час її голова М. Бажан «терпляче і доброзичливо» пояснив, що це вже не те об'єднання, для вступу в яке достатньо написати «відповідні твори»³⁶¹. Своєю чергою, Ю. Смолич, заступник голови Спілки радянських письменників України, запросив Н. Суровцову до себе в кабінет, де відбулась відверта розмова про трилогію його спогадів. Журналістка критично висловила про спогади зокрема і про конкретні постаті — відома українська військова УСС Софія Галечко померла за два роки до того, як мемуарист написав спогади про неї. Та все ж розмова тривала ще довго і в позитивному тоні. Дружні відносини продовжилися й надалі. Ю. Смолич бував у Н. Суровцової в Умані разом з І. Драчем та поетесою з Ріо-де-Жанейро В. Вовк. Разом вони шукали в Софіївці будинок, де народився поет. Н. Суровцова теж була на дачі у Ю. Смолича в Плютах, де велися розмови про минуле. Обмінювалися вони і власними спогадами — давали читати одне одному свої тексти³⁶². Так, прочитавши спогади Н. Суровцової, Ю. Смолич зазначив: «Враження надто сильне, щоб можна було сформулювати думку. Ні “вражений”, ані “зворушений” тут не відповідають. Хіба що в російській мові є точніший вираз: “потрясён”. Особливо спогадами про табірне життя»³⁶³. Цікаво, що в надрукованих мемуарах Ю. Смолича не було опису завершення Розстріляного відродження 1920-х років, який був у його рукописах. На прохання Н. Суровцової пояснити цей факт, той від-

повів, що одну з книжок на вимогу видавництва переробляв сім разів.

Н. Суровцова та Ю. Смолич продовжували листуватись, навіть коли над нею посилювався нагляд каральних органів. Переписка тривала аж до смерті письменника.

У свої спогадах, датованих вереснем 1979 р., мемуаристка зазначає: «Смолич, не будучи ніколи націоналістом, в літературі належав до письменників України, не територіальної, як Паустовський, скажемо, а до національної, своєї, твори він писав тою мовою»³⁶⁴.

Таким чином, можемо дійти висновку про те, що у спогадах Надії Суровцової про відомих представників гуманітарної інтелігенції радянської України 1920–1930 рр., а саме Олеса Досвітнього, Леся Курбаса та Юрія Смолича, схарактеризовано простір діяльності й життя тогочасної культурної еліти Харкова 1920-х років. Ці окремі нариси розширюють картину побуту, творчої діяльності, особистих зв'язків гуманітаріїв — представників «червоного ренесансу», порівняно з книжкою «Спогадів» української діячки. Висвітлюють широке коло спілкування у середовищі гуманітаріїв столиці радянської України 1925–1927 рр., зв'язки закордоном — як особисті, так і творчі. Літературні портрети трьох згаданих відомих представників українського відродження 1920-х років відображають місця, де збирались і працювали основні творчі сили Харкова, а також проблеми, які обговорювались в середовищі гуманітаріїв.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Синицький П. Е. «Спогади» Надії Суровцової (1896–1985) як джерело з історії Центрально-Східної Європи 1920-х років. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.*: зб. наук. пр. / голова ред. кол. О. П. Реєнт. К., 2006. Вип. 11. С. 307–322.
- Синицький П. Е. «Справа Суровцової — Петренка» 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х — початку 1930-х рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: зб. наук. ст. / голова ред. кол. П. Т. Тронько. К., 2006. Вип. 33. С. 166–185.
- Синицький П. Е. Громадсько-політична діяльність Н. В. Суровцової (1896–1985): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2010. 230 с.
- Суровцова Н. Думки та спогади про Олеса. *Слово і Час*. 1990. № 7. С. 88–92.
- Суровцова Н. Лесь Курбас. 1917–1927–1937. *Слово і Час*. 1990. № 5. С. 61–64.
- Суровцова Н. Листи. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 704 с.
- Суровцова Н. Спогади про Гната Хоткевича. *Слово і Час*. 1990. № 9. С. 77–79.
- Суровцова Н. Спогади про Олеса Досвітнього. *Слово і Час*. 1990. № 9. С. 79–82.
- Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. 432 с.
- Якименко Л. М. Єврокомунізм на радянський манер: політична еволюція Надії Суровцової (1921–1925 рр.). *Соціально-філософські ідеї XIX століття*: мат-ли Всеукр. наук. конф. студ., магістр. та асп., 9 грудня 2010 р. Умань, 2010. С. 240–245.

³⁶⁰ ЦДАМЛМУ. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 2. Про Смолича. Арк. 1 зв.

³⁶¹ Там само.

³⁶² Там само. Арк. 2–2 зв.

³⁶³ Там само. Спр. 7. Арк. 3.

³⁶⁴ Там само. Арк. 3 зв. — 4 зв.

Якименко Л. М. Нариси Надії Суровцової про Юрія Коцюбинського. *Вісник Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. 2010. № 5. С. 156–168.

Якименко Л., Кривошея І. Надія Суровцова (1896–1985): у пошуках втраченого часу. Умань: Сочинський М. М., 2016. 279 с.

REFERENCES

- Yakymenko, L. M. (2010). Yevrokomunizm na radianskyi maner: politychna evoliutsiia Nadii Surovtsevoi (1921–1925 rr.). Abstracts of Papers'10: *Sotsialno-filosofski idei XIX stolittia*, pp. 240–245, Uman [in Ukrainian].
- Yakymenko, L. M. (2010). Narysy Nadii Surovtsevoi pro Yurii Kotsiubynskoho. *Visnyk Lghanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 5, 156–168 [in Ukrainian].
- Yakymenko, L., & Kryvosheia, I. (2016). *Nadiia Surovtseva (1896–1985): u poshukakh vtrachenoho chasu*. Uman: Sochinskyi M. M. [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (1990). Dumky ta spohady pro Olesia. *Slovo i chas*, 7, 88–92 [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (1990). Les Kurbas. 1917–1927–1937. *Slovo i chas*, 5, 61–64 [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (2001). *Lysty*. Kyiv: Vyd. im. Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (1990). Spohady pro Hnata Khotkevycha. *Slovo i chas*, 9, 77–79 [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (1990). Spohady pro Olesia Dosvitniho. *Slovo i chas*, 9, 79–82 [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (1996). *Spohady*. Kyiv: Vyd. im. O. Telihy [in Ukrainian].
- Synytskyi, P. E. (2006). «Spohady» Nadii Surovtsevoi (1896–1985) yak dzherelo z istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy 1920-kh rokiv. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, 11, 307–322 [in Ukrainian].
- Synytskyi, P. E. (2006). «Sprava Surovtsevoi — Petrenka» 1927–1928 rr.: opratsiuvannia modelei masovykh represii proty vitchyznianoï intelihentsii kintsia 1920-kh — pochatku 1930 rr. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 33, 166–185 [in Ukrainian].
- Synytskyi, P. E. (2010). Hromadsko-politychna diialnist N. V. Surovtsevoi (1896–1985). Candidate's thesis, Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 20.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)